

Türkiye’de Cumhuriyet Öncesi Türk Milliyetçiliği ve Uluslaşma Politikaları¹

Selim Karyelioğlu²

Özet

Milliyetçilik, ulus-devlet ve uluslaşma sosyal bilimlerde yer alan birçok kavram gibi üzerinde birçok tartışmaların yaşandığı, içerikleri ve tarihsel gelişimlerine ilişkin farklı görüşlerin yer aldığı kavramlardır. Konuyla ilgili tartışmalarda kavramlar genel olarak birbirleriyle bağlantılı ele alınmakta ve bu kavramların analizi, konu üzerine çalışan her yazarın kendi bakış açısı çerçevesinde farklı biçimlerde analiz edilmektedir. Ancak birçok farklı bakış açısına rağmen, konuyla ilgili kaynakların neredeyse tamamında ulus devlet, uluslaşma ve milliyetçilik Batı Avrupa’daki sosyo-ekonomik ve politik gelişmelerin sonucu ortaya çıkan ve birbiriyle bağlantılı hatta birbirlerini tamamlayan olgular olarak değerlendirilmektedir. Zamanla dünyanın her yerine yayılan ulus-devlet ve milliyetçilik, genel olarak “gelişmiş ülke” tipi ve “gelişmekte olan ülke” tipi şeklinde iki ana model çerçevesinde tanımlanmıştır. Cumhuriyetin kurulması süreci ile dünyadaki ulus-devletler arasında yerini alan Türkiye’de de, ulus-devletleşme süreci, milliyetçiliğin gelişimiyle bağlantılı olmakla beraber, ne gelişmiş ülke ne de gelişmekte olan ülke tipolojisine tam anlamıyla uymayan kendine özgü bir seyir izlemiştir. Tanzimat, Birinci ve ikinci Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Dönemi gibi evrelerin yaşandığı bu periyotta, devlet ve aydınların izlediği politika ve yöntemler uluslaşmanın seyrini belirlemiştir. Süreç, milli mücadele sonrası dönemde Cumhuriyetin kuruluşuyla sonuçlanmıştır.

Bu çalışmada, Cumhuriyet öncesi dönemde Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışı ve uluslaşma politikaları ele alınarak, Cumhuriyet dönemine kadar gelen aşamalarda yaşanan genel politik ve toplumsal gelişmeler çerçevesinde Türk milliyetçiliğinin ve uluslaşmasının geçirdiği aşamalar analiz edilmektedir.

- 1 Bu makalede, 2008 yılında, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından onaylanan; “Küreselleşen Dünyada Ulusların İnşa Sürecinde Ortaya Çıkan Özerklik Arayışları: Aydınlık Hareketinde Değişen Milliyetçi Söylemler” adlı doktora çalışmasındaki bazı bölümlerden yararlanılmış ve ele alınan konu, literatür taramasıyla geliştirilerek makale yazılmıştır.
- 2 Öğr. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Trabzon/ TÜRKİYE, selkaryeli@hotmail.com ORCID: 0000-0001-2345-6789

Giriş

Ulus- devlet ve milliyetçilik ile ilgili literatüre bakıldığında, özellikle 1960 sonrası dönemde konuyla ilgili çalışmaların arttığı ve birbirinden oldukça farklı yaklaşımların ortaya çıktığını saptamak mümkündür. Ulus-devlet ve milliyetçiliğin ortaya çıkışına kaynaklık eden tarihsel ve toplumsal arka planın yanı sıra, bu iki olgunun tanımlanması noktasında da farklı bakış açıları dikkat çekmektedir.

Hangi bakış açısı ele alınırsa alınsın, ulus-devlet ve milliyetçilik modern zamanlara ilişkin olgular olup güncel tartışmalara konu olmaya devam etmektedir. Sonuç itibarı ile ulus-devlet modeli dolayısıyla da milliyetçilik, insanlık tarihi düşünüldüğünde henüz “yeni” kavramlardır ve konuyla ilgili birçok teori ve yazar literatürdeki yerini almıştır³. Ulus-devlet, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren küresel ölçekte yaygınlaşmış bir siyasi yapılanma modelidir. Bunun yanında gerek geçmişte gerekse günümüzde siyasi bağımsızlık elde etmek amacıyla hareket eden birçok ulusçu akım da, bir ulus-devlet kurma hedefine yönelmiştir. Bu nedenle, her genellemenin kaçınılmaz olarak içereceği yanılma payından çekinmeksizin, 18. yüzyılın sonlarından günümüze kadar, oluşturulması için mücadele edilen siyasi örgütlenme modeli ulus-devlet olmuştur denilebilir⁴. Ayrıca, günümüzde de dünya devletleri arasındaki ilişkiler “ulusal” çerçevede gerçekleşmektedir.

Dünyada halen 200’ün üzerinde ulus devlet vardır ve 2022 yılı itibarıyla bunların 193’ü Birleşmiş Milletler’e üyedir. Birleşmiş Milletler kaynaklarına göre, dünyada halen 5000 kadar etnik grup, 6000 civarında dil bulunduğu kabul edilmektedir. Ancak, dünyadaki etnik gruplardan sadece yüzde 4’ü bir ulus devlete sahiptir⁵. Ulus ve millet sözcükleri, terim olarak ele alındığında ise (bazı kaynaklarda “millet”, bazı kaynaklarda ise “ulus” kavramı kullanılmaktadır), etimolojik farklılıklarına rağmen her ikisi de büyük oranda aynı anlamda kullanılmaktadır.

Ulus terimi, on altıncı yüzyılın başında kullanılmaya başlandığında, siyasal ve kültürel otoriteyi elinde tutan halktan (avamdan) farklı bir dinsel seçkin grubu ifade etmekteyken sonraları anlam farklılaşmasına uğramıştır⁶. Kavram olarak “ulus”un Arapça kaynaklı aynı dili konuşan

3 Konuyla ilgili literatürün değerlendirildiği ve birçok teorinin eleştirel bakış açısıyla ele alındığı bir çalışma için bk. Umut Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları*, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2015, s. 12.

4 Ozan Erözden, *Ulus devlet*, Dost Yayınları, Ankara, 1997, s. 8.

5 Semra Somersan, *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk*, Bilgi Üniversitesi, 2004.

6 Antoine Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, çev. Aziz Ufuk Kılıç, Versus Kitap Yayınları, İstanbul, 2008, s. 171.

topluluk anlamında “millet” sözcüğünden geldiği kabul edilmekle birlikte, kelimenin etimolojisi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır⁷. Bernard Lewis, millet sözcüğünün Aramice’den geldiğini ve “bir söz” anlamına gelen “milla” kökenine dayandığını belirtmekte ve “bir kutsal kitabı kabul eden insan topluluğu”nu ifade ettiğini söylemektedir⁸. Etimolojisindeki dinsel anlam doğrultusunda millet sözcüğü daha çok aynı dine inanan insan topluluklarını ifade ederken, Moğolca kökenden gelen ve “nation” sözcüğü karşılığında kullanılan “ulus” sözcüğü ise daha çok, farklı bir etnik topluluğu belirtmektedir⁹. Ulus olmanın, oluşturmanın bilinci ve dünya toplumlarının ulus öncesi toplumsal oluşumlar/yapılardan, ulus olma aşamasına varma sürecinin hem bir ürünü hem de ideolojik aracı olarak tanımlanabilecek olan “milliyetçilik” ise bir kavram olarak ilk kez 1774 yılında Johann Gottfried Herders tarafından kullanılmıřtır¹⁰. Kısacası ulus- devlet, modern zamanların devlet tipidir ve farklı yer ve zamanlarda farklı siyasi rejimler altında var olan senek bir modeldir.

Bu modelin ortaya çıkış nedenlerine ilişkin değerlendirmelerde farklı bakış açıları olmakla beraber, ulus devletin bugünün dünyasının (hâlâ) önde gelen siyasi birimi, milliyetçiliğin ise insanlığın bir ulus-devletler dünyası içinde örgütlenmesi gereğini kabul eden bir doktrin olduğu kabul edilebilir. Aynı şekilde “ulus” kavramının ifade ettiği nesnel olguya doğru ilerleyen yolun (yani, uluslaşmanın) sanayileşmeyle eşzamanlılığı, yani uluslaşmanın ve dolayısıyla bu süreçle birlikte işleyen milliyetçiliğin “modernleşme” adı verilen olguyla eş zamanlı olduğu yine konuyla ilgili farklı yaklaşımların vurguladıkları ortak noktalardır¹¹.

Ulus devlet modelinin oluşum süreçlerinin açıklanmasında olduğu gibi “ulus” olgusunun tanımlanmasında da farklılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin Anderson, “ulusun, herkesin üzerinde uzlaşabileceği bilimsel bir tanımının yapılamayacağı görüşünü savunmaktadır. Springer’e göre, ulus, aynı biçimde düşünen ve aynı biçimde konuşan kişilerin bir birliği, artık toprağa bağlı olmayan modern insanların bir kültür topluluğudur. Bauer ulus’u; kader birliği tarafından görece bir karakter birliği içinde birleştirilmiş

7 İskender Öksüz, *Millet ve Milliyetçilik*, Panama Yayıncılık, Ankara, 2016, s. 161.

8 Turgay Uzun, *Ulus, Milliyetçilik ve Kimlik Üzerine Bir değerlendirme*, Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Sayı 23, s. 132.

9 Mario Saraceni, “*Back to the 1. Century: How Language is Being Used to Mark National Borders*”, <https://theconversation.com/back-to-the-19th-century-how-language-is-being-used-to-mark-national-borders-66357>, 2016/ son erişim tarihi: 15-06-2022.

10 Uzun, *agm.* s. 140.

11 Süavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993, s. 60.

insanların tümü şeklinde ifade etmektedir¹². Marcell Mauss ise ulusu: “Maddi ve manevi bakımdan bütünleşmiş, sürekli ve istikrarlı bir merkezi iktidarı olan, sınırları belirli, bilinçli olarak bir devlete ve onun yasalarına bağlı sakinlerin kültür, zihniyet ve ahlak açısından göreceli bir birliğe sahip olduğu bir toplum” şeklinde tanımlamaktadır¹³. Konuya ilişkin tanımları ve yazarları artırmak mümkündür. Bu durum, ulus kavramının herkesin üzerinde uzlaşabileceği bir tanımını yapmanın zorluğunu, bakış açısına göre tanımların değişebildiğini göstermektedir.

O halde ulus, ulusçuluk ve ulus devlet olgularının tanımlanmasında farklı içeriklere sahip bakış açıları söz konusudur ve her bilimsel disiplin, bu konulara kendi temel sorunsalı çerçevesinde yaklaşmakta, bu çerçeveye uygun araştırma ve yorum yöntemleri kullanmaktadır¹⁴. Ulus-devletlerin ortak özelliklerinin yanında, gerek ortaya çıkış koşulları gerekse kurumsal yapıları açısından birbirinden farklılaştıkları özellikler de vardır ve bu farklılıklar ulus-devlet tiplerinin sınıflandırılmasını mümkün kılmaktadır.

Ulus-Devlet Tipleri ve Ulus-Devlet Milliyetçilik İlişkisi

Evrensel ölçekte yaygınlık gösteren ulus devlet kurgularını ve buna bağlı olarak da yapılarını, üç temel gruba ayırmak mümkündür. Birinci grupta, Avrupa ve yakın çevresi merkezli ulus-devletler yer almaktadır. İkinci grup, Amerika kıtasında gözlenen, yerli halkın soykırım ile ortadan kaldırılması ve yerine tümüyle göçmen bir nüfusun getirilmesiyle oluşturulan ulus-devletlerden oluşmaktadır. 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan sömürgelemeden sıyrılma hareketleri sonucu oluşan ulus-devletler ise üçüncü grubu oluşturmaktadır. Bunun anlamı milliyetçiliğin etkili bir siyasi ideoloji olarak içine doğduğu belirli süreçler, hem Avrupa çapında hem de Avrupa dışında bölgeden bölgeye değişiklik göstermiştir¹⁵. Ulus-devletin ve milliyetçiliğin ortaya çıkışına neden olan tarihsel etkenler ele alındığında da, farklı bakış açıları dikkat söz konusudur.

Buna göre, örneğin, ulus ve milliyetçilikle ilgili çalışmasında Anderson ulusları “hayali topluluklar” şeklinde ifade ederken, ulusu hayal etmeye olanak tanıyan (bir toplumun üyelerinin kendilerinin aynı kökenden geldiğini düşünmelerine yol açan) temel etkenin, günlük gazete ve romanın

12 Erözden, *age.*, s. 93.

13 Jean Leca, *Neden Söz Ediyoruz?, Uluslar ve Milliyetçilikler*, çev. Siren İdemen, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s. 13.

14 Erözden, *age.*, s. 11.

15 Paul J. Geary, *Uluslar Miti ve Avrupa’nın Kökenleri*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 27.

icadı olduğunu belirtir¹⁶. Aynı konuyla ilgilenen Gellner, ulusu, sanayi toplumunun ortaya koyduğu bir kültürel durum olarak kabul etmekte, milliyetçiliği ise siyasal birim ile ulusal birimin çakışması şeklinde tanımlarken, milliyetçilik sorununun ancak devlete sahip toplumlarda yaşanabileceğine dikkat çekmektedir¹⁷. Şerif Mardin ise, milliyetçiliğin toplumlar açısından toplum ve kültür farklılıklarını “fark etme” bilincine giden bir yanı olduğunu ve “etnosantrik” bir davranışsal içeriği barındırdığını ifade etmektedir¹⁸. Konuyla ilgili farklı değerlendirmeler olmakla birlikte, ulus-devlet ve milliyetçiliğin modern zamanlar fenomenleri olduğu konusunda ortak bir görüş birliği söz konusudur.

Modern dünyanın en önde gelen siyasal birimi ulus-devlettir. Açıkır ki bu her zaman böyle olmamıştır ve modern öncesi devletler siyasal iç bütünlüklerini başka tür bağlarla sürdürmüşlerdir. Ulus-devletin “üstün” konuma yükselmesi yeni sayılır ve başta Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da olmak üzere olmak üzere ulus devletlerin ortaya çıkışı iki ana koşula dayanmıştır. Birincisi, mutlak monarkların onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar gerçekleştirdikleri modern merkezi yönetimin gelişimidir. Diğeriyse, belli bir toprak parçasının üzerinde yaşayan, kendini farklı bir etnik ve kültürel karaktere sahip gören ve hanedan yönetiminin yerine halk egemenliğini kurmak için savaşım veren bir toplumsal grup için kendi kaderini kendisinin belirlemesi siyasal fikrini hayata geçiren milliyetçiliğin doğuşudur. Milliyetçilik bu süreçte halk, avam, yurttaş şeklinde adlandırılan “üçüncü zümrenin” ortaya çıkışıyla yaygınlaşabilen bir akım olmuştur¹⁹. Böylelikle milliyetçilik, modern çağda insanlar arasındaki grup ilişkilerinde baş faktör olarak diğer öğelerin (özellikle dinin) yerini almıştır²⁰. Buna göre, milliyetçilik ve ulus-devlet birbirlerini tamamlayan öğelerdir. Yani bütün milliyetçilikler bir ulusa dayanırlar ama ulus, milliyetçiliği anlamada tek kıstas deđildir²¹. Millet olma fikri bir halkın, bir mekanın ve bir devletin tek bir bütünlük içinde kuşatılmalarını gerektirir²². Ayrıca milliyetçilik, yurttaşlık, yurtseverlik, etnizm, etnosantrizm, emperyalizm gibi farklı bazı kavramlarla

16 Anderson, *age.*, s. 20.

17 Ernest Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, çev. Simten Coşar-Saltuk Özertürk-Nalan Soyarık, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

18 Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 11.

19 Tom Bottomore, *Siyaset Sosyolojisi*, Teori yayınları, çev. Erol Mutlu, Ankara, 1987, s. 59.

20 Salo Wittmayer Baron, *Modern Milliyetçilik ve Din*, çev. Mehmet Özay, Açılım Kitap Yayınları, İstanbul, 2007, s. 18.

21 Gil Dellanoi, Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, ed. Jean Leca, çev. Siren İdemen, Metis Yayınları, Ankara, 1998. s. 32

22 Michael Billig, *Banal Milliyetçilik*, çev. Cem Şişkolar, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 93.

iç içe ele alındığında da farklı anlamlar kazanan bir terimdir²³. Bunun yanı sıra, milliyetçilik statik değil, dinamik, tekil değil çoğul bir olgudur ve farklı bağlamların etkisiyle farklı biçimler alabilmektedir²⁴. Sürecin tarihsel olarak başlangıcı farklı kaynaklarda farklı dönemleri işaret etse de, kaynakların büyük kısmı ulus-devlet olgusu ile Batı Avrupa’da ortaya çıkan modernleşmeyi eş değer görme eğilimindedir. Bu süreçte devlet, merkezileşerek nüfuz kabiliyetini artırmış, hukukta eşitliği ve ekonomide bütünleşmeyi sağlamaya çalışarak yurttaşlığa sosyal ve siyasal boyutlar katmıştır. Böylelikle, onaltıncı yüzyılda Batı Avrupa’da başlayan bir süreç olarak kapitalizm, onsekizinci yüzyılda, aynı yüzyılın olgusu olan ulusu, devlet iktidarının meşruluk temeli yaparak ulus-devlet formunun ortaya çıkışına yol açmıştır²⁵. Bu anlamda ulus devlet; belirlenmiş sınırlar dahilinde yönetim tekeline sahip bu yönetimi hukuk yaptırımına tâbi kılan iç ve dış şiddet araçlarını doğrudan kontrol eden bir kurumsal hakimiyet yapısı haline gelmiştir²⁶. Bu gelişmeler ilk defa Batı Avrupa’da görülürken, dünyanın başka bölgelerinde (hatta her ülkede), farklı zamanlarda ve farklı etkenlerin tetiklemesiyle ortaya çıkmıştır.

Özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen değişimler, Avrupa dışındaki toplumların uluslaşmasında etkili olmaya başlamıştır.²⁷ Avrupa’da bile, var olan ulus-devletlerin içinde yer alan farklı dillere sahip etnisitelere ilişkin milliyetçi talepler gündeme gelmiştir. Örneğin İngiltere’de İrlandalılar, İskoçyalılar, İspanya’da Basklar ve Katalanlar vb.²⁸. Buna göre, bir ulus devletin oluşum süreci her yerde aynı yolu izlememektedir. Zira bir ulus devletin yaratımıyla evrensel olarak ilgili sayılabilen koşulları belli bir tarihsel döneme özgü olan koşullardan ayırt etmek ve ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda ulusal birlik veya ulusal bağımsızlığı hedefleyen hareketlerin ilk ulusal devletin yarattığı dönemde hüküm süren koşullardan çok farklı koşullarda ortaya çıktığını göz önünde bulundurmamak gerekmektedir²⁹. Bu nedenle, Batı Avrupa’da ortaya çıkan ulus-devlet ve milliyetçilik ile daha sonra

23 Etienne Balibar, “İrkçilik ve Milliyetçilik”, *İrk, Ulus, Sınıf*, haz. Etienne Balibar, İmmanuel Wallerstein, çev. Nazlı Ökten, Metis Yayınları, İstanbul, 2000, s. 62.

24 Utku Yapıcı, *Sovyet Sonrası Coğrafyada Devlet ve Milliyetçilik*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011, s. 56.

25 Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 190.

26 Ali Yaşar Sarıbay, *Global Yerel Ekseninde Türkiye*, der. Ali Yaşar Sarıbay, Fuat Keyman, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, s. 214.

27 Elçin Aktoprak, *Devletler ve Ulusları: Batı Avrupa’da Milliyetçilik ve Ulusal Azınlık Sorunları*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010, s. 53.

28 Eric Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik*, çev. Osman Akinhay, Ayrıntı Yayınları, Ankara, 2010.

29 Tom Bottomore, *age*.

dünyanın geriye kalan yerlerinde ortaya çıkan milliyetçilikler birbirinden farklı tezahür etmiştir.

İktisadi ve kültürel temellerin ulus devletler açısından günümüzde vardığı sonuçlar noktasından bakıldığında, milliyetçiliğin iki tipinden bahsetmek mümkündür. Her iki tipte de milliyetçilik, her ne kadar sık sık “siyasi bir biçime” bürünse de, asıl olarak kültürel bir olgudur. Bu tiplerden biri asıl olarak Batı Avrupa’da ortaya çıkan “Batı tipi”, diğeri ise Doğu Avrupa, Asya, Afrika ve Latin Amerika’da rastlanan “Doğu tipi” milliyetçiliktir³⁰. Doğu tipi milliyetçilik, Batı Avrupa etkisinin yarattığı bir sonuçtur. Çünkü “gelişmekte” olan ülkelerdeki (GOÜ) sosyo-ekonomik unsurlar, ulus-devlet modelinin Batılı formu temel alındığında bu modelin dışında; daha farklı dinamiklere işaret etmektedir.

Gelişmekte Olan Ülke veya “Doğu” Milliyetçiliği

Kendi ülkelerinde ulus-devlet kurma hedefi çerçevesinde ortaya çıkan doğu milliyetçilikleri, büyük oranda Batı ülkeleriyle girdikleri etkileşim sonrasında, “Batı” etkisi altında ve çuğunlukla “Batıya karşı” bir yol izlemişlerdir.

Doğu milliyetçilikleri, kendi uluslarının batıdan (ekonomik, sosyal, siyasi) “geriliğini” veri alarak ulus-devlet kurmaya girişmişler ve ölçüt olarak, Batı Avrupa’nın gelişmiş ulusları tarafından konan belirli evrensel standartlarını kabul etmişlerdir. Ancak burada önemli olan husus, bu standartların yabancı bir kültürden geldiği ve ulusun miras alınan (tarihten gelen) kültürünün ulusu o ilerleme standartlarına ulaştırmak için gerekli uyumlulaştırıcı manivelayı sağlamadığı konusunda temel bir farkındalığın varlığıdır³¹. Çünkü, ulus-devlet Avrupa’da ortaya çıkmış ve başta Amerika kıtası olmak üzere dünyanın geriye kalan kısmına buradan alınmıştır³². “Doğu” tipi milliyetçilik, sonuç olarak ulusu dönüştürmek için kültürel olarak “yeniden donatmak” yönünde bir çabayı benimsemiştir. Fakat bu, yabancı kültürü taklit ederek olamazdı, çünkü o zaman ulus kendisini farklılaştıran kimliğini kaybetmiş olmaktadır. Dolayısıyla arayış, hem ilerleme çabası hem de kendi farkındalığını da koruyan bir ulusal kültürün yeniden canlandırılması arayışdır³³. Bu durumda ulus-devleti kurma gayreti içindeki milliyetçi kadrolar bu arayış içerisinde bir yandan ülkelerini modernize etmek için Batıcı reformlar yapmanın, öte yandan milli kültürlerinin özgünlüğünü ve

30 Partha Chatterjee, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, çev. Sami Oğuz, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 13.

31 Partha Chatterjee, *age*.

32 Clair Vergerio, “*Beyond the Nation State*”, Boston Review, USA, : <https://bostonreview.net/articles/beyond-the-nation-state>, May 2021, son erişim tarihi: 15-06-2022.

33 Partha Chatterjee, *age*, s. 13.

üstünlüğünü teyit etmenin çatışan gerekleri ile karşı karşıya kalmaktadırlar³⁴. Böylece kendileri açısından, önceki (uluslaşma) deneyimlerin “uygun” kısımlarının alınması “uygun olmayan” kısımlarının alınmaması şeklinde özetlenebilecek bir yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Uygunluk kriterleri ise ülkeden ülkeye değişkenlik göstermektedir.

Uluslaşma modelinin hayata geçirilmesinde milliyetçi liderlerin “kararlı” ve önceden tasarlanmış tercihleri büyük oranda belirleyici olmuştur. Bu liderler bilinçli olarak, modelleşmiş sivil ve askeri eğitim sistemlerini; 19. yüzyıl Avrupa halk milliyetçilikleri tarafından modellendirilmiş seçimleri, parti örgütlerini ve kültürel kutlamaları ve dünyaya Amerikalılar tarafından “öğretilmiş” yurttaş-cumhuriyet fikrini benimsemişlerdir³⁵. Tüm Doğu milliyetçilikleri açısından amaç aynıdır: kendisinden daha önde olduğunu düşündüğü ulusların yolunu takip ederek ulusu “en ileri uluslar” seviyesine getirmek. Bundan ötürü, Doğu milliyetçilikleri, Batıdaki tersine, Batının modernleşme sürecini takip ederek işe başlamışlardır.

Kavram olarak modernleşme, en geniş anlamıyla değişme olgusuna ilişkin ve genellikle de kalkınma olgusuyla ilgili olarak ele alınmakta, her şeyden önce, “modern” ve “geleneksel” olarak nitelenen iki toplum tipinin karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Bu tiplendirmede esas olarak modern toplum tipinin ne olduğu ifade edilmiş, geleneksel toplum ise bir tür “modern olmayan toplum” biçiminde algılanmıştır³⁶. Bu yaklaşımın, “Doğu tipi” milliyetçilik ve ulus devlet sorunsalını açıklamadaki en önemli katkısı, ulusların inşasına önderlik yapan milliyetçi aydınların hareket stratejilerine kaynaklık etmiş olmasıdır. Bu durum, tüm toplumsal kurum ve grupları farklı biçimlerde etkilemekte, modernleşme sürecinin başladığı ülkelerde çok yönlü bir değişim yaşanmasına neden olmaktadır.

Bu ülkelerdeki modernleşme biçimi siyasal ve kültürel bir ağırlık taşıyan “güdümlü modernleşme” şeklindedir. Güdümlü modernleşme, modernleşen ülkedeki örgütlerin, kurumların ve değerlerin sanayileşmiş ülkelerde var olan biçimlere benzeştirilmesini içeren karmaşık bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, sanayileşmiş ülkelerin modernleşmesini kolaylaştıran temel (altyapısal) süreçlere bakılmaksızın, onların modernleşme sonuçlarıyla işe başlayan bir şekilde işaret etmektedir. Bu çerçevede güdümlü modernleşme bütünüyle uluslaşma süreciyle özdeşleştirilebilir³⁷. Ancak, ülkede gerekli

34 Ayhan Akman, “Milliyetçilik Kuramında Etnik/Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 83.

35 Benedict Anderson, *age*.

36 Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 41.

37 Süavi Aydın, *age*, s. 25.

altyapı ve sermaye birikimi olmadığından, modernleşmeyi yürüten elit tüm çabasını modernleşmenin simgelerini aktaran eğitime yoğunlaştırmaktadır³⁸. Batılı ülkelerde özellikle de Batı Avrupa’da görece uzun bir zaman dilimine yayılan ve tüm toplumsal yapıyı yavaş yavaş dönüştüren ve Sanayi Devrimiyle bir dönüm noktasına ulaşan modernleşme sürecine karşın, GOÜ’lerde modernleşme; sanayileşmiş ülkelerin özelliklerinin ithali anlamına gelmektedir.

Genel karakteristikleri açısından GOÜ’de, ulus devlet ve milliyetçiliğın gelişimi, bu ülkelerin hem kendilerine özgü hem de “Batı”lı tarzda yani “ikili” bir yapı içeren özellikler gösterdikleri bir sonuç üretmektedir. Çoğunlukla batılı tarzda eğitim almış ve bu eğitimden büyük oranda etkilenmiş aydınların ulus devlet ve milliyetçiliğın ortaya çıkışındaki yaşamsal rolleri, Doğu tipi milliyetçilikler açısından çok daha belirgindir. Avrupa’da ancak 18. Yüzyılın sonunda milliyetçiliğı doğuran, yüzyıllara yayılan bir oluşum ve bilinçlenme evresi söz konusudur. Oysa Doğu toplumlarında bu değışimin başlaması 1800’lü yıllardan sonraya rastlamaktadır ve buradaki toplumsal hareketlilik dış dünyadan ithal edilmiştir³⁹. Ayrıca, toplumda birbiriyle uyuşmayan dinamikler dikkat çekmektedir. Modernleşme sürecinin sonuçları açısından yaklaşıldığında, gelişmekte olan ülkelerde bu süreçte genellikle iki tavır ortaya çıkmaktadır. Bunlar geleneksel ve modern tavidir. Birinciler geleneksel toplumun devamını savunurken, ikinciler Batıyı bütün olarak alma taraftarıdır. Bunun yanında seçmeci bir tavrıla Batı medeniyetinin bazı olumlu yönlerini ve özellikle teknik unsurlarını almak ve kültür gibi istenmeyen bazı unsurlarını reddetme taraftarı olanlar da belirlemektedir⁴⁰. Süreç, sayıları az olan aydınlar tarafından yürütölmektedir. Aydınlar, ulusal birliğı kurmaya, devleti örgötlemeye girişerek ulusal bir birim yaratmaya çalışmakta, sanayileşme çabalarıyla başat mevkiyi elde etmekte⁴¹ ve milliyetçiliğı-uluslaşmayı başlatan özne olarak, toplumda modern bilgiyi elde etmiş olmalarından ötürü elit konuma yükselmektedir⁴².

Fakat GOÜ aydını bu süreç boyunca bazı sorunlarla karşılaşmaktadır. Birincisi Batı’ya karşın nasıl bir tavır takınacaktır, yani Batı’dan ne alınacak, ne alınmayacaktır? İkincisi geçmişle gelecek arasında bocalamaktadır; yani kültürel geçmişten ne alınıp ne alınmayacağı sorunu vardır. Üçüncüsü “cahil”

38 AYTEKİN YILMAZ, *age.*, s. 24-30.

39 BASKIN ORAN, *Az Gelişmiş Ülke Milliyetçiliğı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 54.

40 AYTEKİN YILMAZ, *age.*, s. 32.

41 BASKIN ORAN, *age.*, s. 84.

42 CRISTOPHE JAFFELOT, “Bazı Ulus Teorileri”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, haz. Jean Leca, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s. 61

kitlelerle ilişkilerini düzenleme konusunda ne yapacağını bilememektedir; yani kitlelerin hangi alışkanlıklarının teşvik edilip hangilerinin engelleneceği konusunda sorunlar söz konusudur⁴³. Özetlenecek olursa: GOÜ milliyetçiliklerinin tümü, “Batı” ülkeleriyle girdikleri etkileşim sonucunda uluslaşma sürecine girmişlerdir ve bu süreci Batıyı taklit biçiminde algılamışlardır. Bu nedenle de uluslaşma sürecinde daha en başta tarihsel olarak batıdan bir farklılık taşımaktadırlar. Uluslaşma sürecine giren tüm GOÜ’lerde bu süreç asker ve/veya sivil bürokrasiyi de içeren bir aydınlar kesimi tarafından yürütülmüş olup, Batıdaki tersine milliyetçilik ulus devletin yaratılmasından önce gelişmiştir. Türkiye’nin uluslaşma tarihi açısından ise durum, ne Batı ne de Doğu uluslaşmasını tam yansıtmayan fakat her iki tipolojiden etkiler barındıran bir tabloyu yansıtmaktadır.

Cumhuriyet Öncesi Dönemde Türk Milliyetçiliği ve Uluslaşma Politikaları

Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, diğer ulus milliyetçilikleriyle kıyaslandığında oldukça geç sayılabilecek bir dönemde gerçekleşmiştir. Ancak hem Batılı ülkelerden hem de Doğulu ülkelerden farklı toplumsal dinamikler barındıran bir ülke olarak Türkiye, her iki modele uymayan kendine özgü bir uluslaşma süreci yaşamıştır. Buradaki “kendine özgünlük” büyük oranda tarihsel arka plana ilişkin farklılığın bir sonucudur. Ulus-devlet modeli açısından prototip olarak kabul edilen Batı modelinden farklı bir devlet modeli (fetihçi bir imparatorluk) ve bu modelin dayandığı farklı bir kültür (İslam), sözü edilen tarihsel arka planı yansıtan iki önemli unsurdur. Batılı ülkelerin; yüzyıllara yayılan gelişmeler sonucu ortaya çıkan (modern) uluslaşma serüvenine karşın, bir imparatorluk olan Osmanlı’da etkili olan Türk uluslaşması, bu süreçlerin hiç birini deneyimlememiştir. Kaldı ki birçok milleti, hakimiyeti altında tutan imparatorluk yapıları için, tek bir etnik temele dayalı ulus-devlet modeli hem uygun bir model değildir hem de egemenlik alanı içindeki milletlerin “bağımsızlık” taleplerini harekete geçirmesi ihtimali nedeniyle imparatorluğu parçalama tehlikesini içinde barındırmaktadır. GOÜ’ler ise, büyük oranda sömürgecilik karşıtı milliyetçi hareketlerin, sömürgecilere karşı bağımsızlık mücadelesi vererek ulus-devleti kurdukları bir seyir izlemiştir. Türk uluslaşmasının pratik gelişiminin gerçekleştiği Osmanlı ise, hem yüzyıllardır Batılı devletlerle etkileşim içinde olmuştur hem de bir sömürgecilik deneyimi yaşamamıştır ve bu durum Türkiye’nin uluslaşma deneyimini GOÜ deneyimlerinden ayıran en önemli noktalardan

---

43 Baskın Oran, *Age*, s. 85.

biridir. Osmanlıda başlayan ve Türk uluslaşmasını yaratan eğilimler, Doğulu toplumlara göre oldukça eski bir geçmişe sahiptir.

18. yüzyılda başlayan bu süreçte, önce devleti ıslah etme amacı güdülmüş icraatlar zamanla, kurumsal değişikliğe dönüşerek Osmanlı ıslahatçıları için bir kurtuluş unsuru olarak görülmüştür⁴⁴. Türk uluslaşması, yüzyıllardır var olan fakat Batılı devletlerin ulaştığı modern sürece ulaşamamış (Osmanlı) bir devletin yapısal dönüşüm geçirmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Osmanlı'daki “yerli” ulusal kimliğe adını veren “Türk” teriminin kabul gören bir sözcük olması ise; geride bırakılan yoğun bir tarihsel olaylar zincirinin ardından ancak 20. yüzyıla birlikte gerçekleşebilmiştir.

İlk kez Milattan sonra beşinci yüzyıldan sonra Hıristiyanlık Çağının başlangıcından sonraki klasik yazarlar tarafından “Turcae” biçiminde kullanılan Türk teriminin, Herodotus'un “Targiatos”undan ve-veya İncil'deki Togharmah sözcüğünden türetildiği sanılmaktadır⁴⁵. Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışına kaynaklık eden Osmanlı gibi, tarihte farklı adlarla kurulan ve bazıları milattan önceki dönemlere kadar dayandırılan birçok devletin toplumsal köken itibarı ile “Türklük” olgusuna dayandırılması söz konusu olmakla beraber, terim olarak “Türk” sözcüğünün yaygın bir terim haline gelmesi milliyetçilik akımının bir sonucudur.

Türk milliyetçiliğinin bir ulus yaratma amacı olarak ortaya çıkması için ise milliyetçilik akımının etkisiyle birçok farklı milletin bağımsızlık ilan ederek Osmanlı İmparatorluğunu parçalanma sürecine soktuğu ve devletin, kaybedeceği “etnik topluluk” kaygısının olmadığı bir konuma gelmesi gerekecektir. Buna göre, Türk milliyetçiliğinin gelişimini daha ayrıntılı değerlendirmek, Osmanlı devletinin güçlenen batı devletleri karşısındaki askeri ve ekonomik yenilgilerini telafi etmeye yönelik giriştiği “Batılılaşma” çabalarının ve devlet kurumlarını “iyileştirme”ye yönelik reformların yarattığı sonuçları anlamayı gerektirmektedir ve Tanzimat dönemi bu çabaların yoğun olarak ortaya çıkışında bir dönüm noktasıdır.

Tanzimat döneminde başlayan “Batı”lılaşma çabalarının bu “Batı”lılaşmanın “nereye kadar” olacağı sorusuyla beraber yürütülmesi söz konusudur. Bu nedenle Batılılaşmayı kucaklarken bir yandan da özgün “Doğulu faziletleri” muhafaza etmek dürtüsü yeni oluşmaya başlayan Türk milliyetçiliğini yönlendiren bir dürtüdür olmuştur. Tanzimat reformları her ne kadar pusulayı “Batı”ya çevirdiyse de bu dönemde batılılaşma

44 Adnan Gül, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Yurdunda Modernleşme, Milli Kimlik ve Dil”, *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt 31/Sayı 282, Şubat 2011, s. 71.

45 Albert Howe Lybyer, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, çev. Seçkin Cılızoğlu, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 21.

aslında “nizam”ı tesis etmek için araçsal bir öneme sahiptir⁴⁶. Bu süreçte, ulus-devlet kurmayı hedefleyen milliyetçilikten önce, devletin sürekliliğini sağlamaya yönelik olarak ikame edilmeye çalışılan “Osmanlılık”, “İslamcılık” gibi fikirlerin etkisi fazladır. “Osmanlılık” kimliği vurgusunda ifade bulan bu durumun, henüz yeni oluşmakta olan Türk milliyetçiliği açısından başlangıçta (Osmanlılık mı, Türklük mü ikilemi nedeniyle) “kararsız” bir tutuma yol açtığı söylenebilir. Söz konusu gelişimi anlamak, Cumhuriyet dönemi kadar Osmanlı Devletinin son dönemlerini, özellikle “ileri” olduğu kabul edilen Avrupa ülkeleriyle olan ilişkilerine bakmayı gerektirmektedir.

Batıda ortaya çıkan iktisadi, siyasi ve kültürel yeniliklerin devlet ve aydınlar eliyle uygulanmaya çalışıldığı bu dönemde, Türkiye’nin uluslaşma tarihi şekilsel de olsa Batılı anlamda uluslaşmayla benzerlikler taşıyan özellikler göstermektedir. Örneğin eğitimin modernleştirilmeye çalışılması ve “yazılı basın”ın yaygınlaşarak çeşitli fikir akımlarının ortaya çıkması gecikmeli de olsa uluslaşmaya temel oluşturacak bir entelektüel ve kültürel ortam yaratmıştır. Bu durum özellikle Tanzimat dönemi ve sonrasında, ulus devletin oluşumunda önemli role sahip aydınların; politikalarını belirledikleri veya devlet yönetiminde etkin olmaya çalıştıkları bir süreci tetiklemiştir. Öte yandan iktisadi anlamda adımların atılması ve Sanayi Devrimi’ni yaşamış Avrupa ile Osmanlı aleyhine gelişen bir takım ilişkilerin tersine çevrilmesi (ekonomik bağımsızlık) için bazı uygulamaların hayata geçirilmesi gerekmektedir. Ayrıca, Osmanlı tarihi göz önünde bulundurulduğunda, bu devletin devamı niteliğindeki Türkiye’nin, Batı ile olan ilişkisi diğer GOÜ’lere göre çok daha eskilere dayanmaktadır. Bu ilişkiler “gerileme dönemine” kadar Osmanlı’nın lehine iken, özellikle 19. Yüzyılla birlikte Osmanlı’nın bütün kurumsal ve toplumsal yapısını etkileyecek çapta olumsuz sonuçlar üreten bir şekle bürünmüştür. Bu durumun Osmanlıya yansımaları; imparatorluk toprakları içinde faaliyet gösteren “Batı devletlerinin, gerek ekonomik gerek siyasi gerekse kültürel etkinliğinin, Osmanlı hükümlerini altında yaşayan birbirinden farklı kökenlere sahip toplumsal unsurları dolayısıyla da Osmanlıyı kısa sürede etkisi altına alması şeklinde olmuştur. Bunun sonucunda Osmanlı, hızlı bir milliyetçi dalganın etkisiyle pek çok yeni devletin kurulmasını engelleyemeyerek geniş topraklar kaybetmiştir. Dünya ölçeğinde hızla yayılan “milliyetçi dalga”, en son Osmanlı yönetici unsurlarının “Türklük” bilinci etrafında odaklandıkları bir sonuca yol açmıştır.

46 Ayşe Kadioğlu, “Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 284.

Ancak Osmanlıda ulus devlet oluşumuna etki eden faktörlerin Batı'ya göre bir hayli geç bir zamanda ortaya çıkması, örneğin matbaanın çok geç kullanılmaya başlaması ve sanayi devriminin dışında kalınmış olması imparatorluk döneminin gelişmesine olumsuz etki yapan temel değişkenlerdir⁴⁷. Buna göre Türkiye'de milliyetçiliğin gelişimini anlamak için, oluşum yıllarına, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu önceleyen çeyrek yüzyıla geri dönmek kaçınılmazdır. 19.yüzyıl sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Yunan, Ermeni, Bulgar milliyetçilikleri mevcutken, "Türklüğe" dair kimlik öğeleri (özellikle dil) saptanabilirse de "Türk milliyetçiliği"nden söz edilememektedir. Yirminci Yüzyılın ilk çeyreğinde Türk milli devleti olma iddiasındaki bir devlet, "Türk milliyetçiliği fenomeni"nin aniden ortaya çıkması sorununu da beraberinde getirerek kurulmuştur⁴⁸. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşlarında uğradığı yenilgiler "Türk milliyetçiliği" olgusunun ilk kez özellikle askeri okul gençleri ve bazı aydınlar tarafından içten içe dillendirilmeye başlamasına yol açmıştır. Ancak hala "çok etnikli-çokuluslu" bir yapıya sahip Osmanlı Devleti için ulusçuluk fikrini savunmak imparatorluğun bölünüp parçalanmasına onay vermek anlamına geleceğinden, Osmanlı yöneticilerinin ulus fikrini açıkça dillendirmekten kaçınmaları söz konusudur. Yönetim kademelerinde "Türkçü" yönelimler görülmekle birlikte ana söylem hep "Osmanlılık" etrafında yoğunlaşmıştır.

Bir üst kimlik icadı olarak "Osmanlı" kimliği 19.yüzyıl boyunca Osmanlı elitinin farklı biçimlerde de olsa en fazla önem verdikleri söylemi ve politikası olmuştur. Osmanlılık politikası, 19. yüzyıl boyunca güçlenerek büyüyen gayri müslim milletlerin ayrılıkçı hareketlerinin önünü alarak imparatorluğun dağılma sürecini engellemek için ortaya atılmış pragmatik bir politikadır ve Tanzimat'tan imparatorluğun dağılına kadar imparatorluğun resmi ideolojisi olmuştur⁴⁹. Osmanlı yönetimi, ele geçirdiği bölgelerde kimlik temelinde veya kültürel entegrasyona değil, daha çok devlet otoritesini esas alan "coğrafi entegrasyon politikasına ağırlık vermiştir. Devlet, ortak bir dil ve kültür politikası takip etmediğinden, Müslümanlar ile gayri Müslimler birbiriyle tam kaynaşmamış, tebaa ile devlet arasındaki irtibat kalıcı hale dönüştürülemediştir⁵⁰. Tarihin birçok büyük kapalı medeniyetleri gibi;

47 Orhan Güvenen, "Türkiye Ekonomisi ve Zaman Dinamiğinde Sosyal Sermaye Eksikliği", *Doğru Batı Düşünce Dergisi*, Sayı 17, Ocak 2001, s. 81.

48 François Georgeon, "Türk Milliyetçiliği Üzerine Düşünceler, Suyu Arayan Adam'ı Yeniden Okurken", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 23.

49 Y. Doğan Çetinkaya, "Orta Katman Aydınlar ve Türk Milliyetçiliğinin Kitleleşmesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 97.

50 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı'da Gayrimüslim Tebaa'nın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990, s. 218.

Osmanlı da kendisini kendine özgü, hemen hemen sabit bir anlam dünyasıyla ayakta tutmuştur⁵¹. Zaten nüfusun türdeş olmadığı bir coğrafya olan Osmanlı İmparatorluğu’nda etnik kökene bakılmamakta, resmi istatistikler uyrukları yalnızca dinsel bağlarına göre kaydetmektedir⁵². Ayrıca dinsel bürokrasi ile kapıkulu arasındaki sürekli çekişme, son zamanlarında devleti zayıflatıcı bir etki de yaratmıştır⁵³. Vurgulanması gereken bir nokta da; Osmanlıda, bireyin sosyal kademenin üst kısımlarında yönetici olabilmesi, Müslüman olmayı gerektirmektedir. Böylelikle Müslümanlar kaçınılmaz olarak devletin hakim sosyal grubu konumunda olup, bunun dışında kalan gayri müslim unsurlar yapısal olarak ikincil konumda olan “tebâ”yı oluşturmaktadır. Çoğunlukla Müslüman olan Türkler böylece, toplumda etnik köken farklılıklarının genellikle dikkate alınmadığı, devlet görevlisi istihdamı sürecinde yoğun biçimde yer almışlardır. İslam unsuru, Türk milliyetçiliğinin oluşumuna farklı bir özellik katmış, daha sonraki süreçte de zaman zaman milliyetçilikle iç içe bir motif olma özelliği göstermiştir⁵⁴. Osmanlı’nın istikrarlı dönemlerinde genel olarak farklı kültürlerin var olduğu toplumsal bir ahenkten bahsedilebilir ise de, bu durumun “teba”lar dahil tüm toplumsal alanı kapsayacak ortak bir kimlik ögesi yaratamadığı ortadadır. Bu durum devletin güçten düştüğü “milliyetçilik çağı”nda imparatorluğun çözülmesiyle sonuçlanan, Osmanlı’nın tamamen aleyhine işleyen bir süreç yaratmıştır.

Dolayısıyla çevresel koşulların değiştiği, fakat zihinsel yapının değişmediği bir sürecin kendini dayattığı; bir ortamda Osmanlı istikrarını kaybetmeye başlamıştır. Kapitalizmin sirayet ettiği ve hızlı teknolojik değişimler sayesinde Avrupa’nın dünya düzeyinde egemenliğini pekiştirdiği yüzyıllar ise bu sorunu daha da derinleştirmiş, Batının kendi hakkındaki tanımı da evrensel bir doğruya dönüşmüştür. Batıda üretim faktörlerindeki yoğunlaşma ve bunların yarattığı her türlü değişim pozitivizmin etkisiyle bir “ilerleme” olarak yorumlandığı ölçüde, durağanlık da “geri kalmışlık anlamına gelmiştir⁵⁵. Batının hızlı teknolojik ve askeri ilerlemesine karşın, bu alanlarda görece durağan bir durum sergileyen Osmanlı’da, tarih sahnesinde

51 Etyen Mahçupyan, “Osmanlı’dan Günümüze Toplumsal Sistemimiz ve Çok Kültürlülük”, *Osmanlı’dan Postmoderniteye*, Patika Yayınları, İstanbul, 1997 s. 24.

52 Feroz Ahmad, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. Mete Tunçay- Eric Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 25.

53 Etyen Mahçupyan, *age.*, s. 25.

54 F. Müge Göçek, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 65.

55 Etyen Mahçupyan, *age.*, s. 25.

yer aldığı 13.yüzyıl sonlarından beri süren coğrafi genişlemenin yerini, Osmanlı için “sonun başlangıcı” olarak ta kabul edilen 17.yüzyıl sonlarındaki “ünlü Viyana Bozgunu” ile birlikte toprak kayıpları almaya başlamıştır.

17. yüzyılda başlayan toprak kayıplarıyla 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı sınırlarının Tuna kıyılarına kadar gerilemiş olması, Osmanlı aydınına bu gerilemenin nedenlerini ve gerilemeyi engellemenin yollarını aratmıştır⁵⁶. Özellikle, Balkan Savaşları’ndan sonra kaybedilen topraklar sonucunda Türklerin sayıca imparatorluğun en önemli öğesi haline gelmeleri, Türk milliyetçiliğine daha fazla önem vermeyi de gündeme getirmiştir.⁵⁷ Devleti “kurtarmak için yenileşmenin gerekliliğine inanan ve bu programı yürürlüğe koyan modernleşmeci bürokrat aydınlar birçok reformu hayata geçirmişlerdir. Kendileri “devlet” olan bu aydın- bürokrat modernleşmeciler, ünlü sadrazamları, nazırları ile 19. yüzyılın ilk yarısına damgalarını vurmuşlardır. Ancak yüzyılın ikinci yarısında farklı bir aydın tipi ortaya çıkmaktadır. Bu aydınlar, Tanzimat dönemi reformlarının yetiştirdiği kişiler olmakla birlikte, devlet değillerdir; onlar, “devlet aygıtının” dışında olmaya özen gösteren, nesnel temelleri itibariyle de eğitim ve kültür alanlarıyla sınırlı orta kademe bürokrasi içerisinde yer alan, fakat varlıklarının idamesini devletin varlığında gören ve hedefleri “devleti kurtarmak” olan kişilerdir. Türk aydınının ve bürokratinin tarihinde belki de değişmeden bu yüzyıla ulaşan süreklilik öğesi, “bu devlet nasıl kurutulabilir?” sorusuyla ifadesini bulan ilkedir. Şinasi, Agah Efendi, Ali Suavi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi aydınlardan oluşan bu ikinci kuşak, kendilerine “Yeni Osmanlılar” demişlerdir⁵⁸. Dünyadaki gelişmelerden ve özellikle Avrupa’daki fikir akımlarından haberdar olan bu aydınlar yapılan ıslahatları yeterli görmemektedir⁵⁹. 19. yüzyıl içinde İslam dünyasında biçimlenen İslamcı reformizmden ve Fransız Devriminin yarattığı düşünce ikliminden etkilenen bu grup, daha özgürlükçü, “anayasal” bir düzen istemişlerdir. Böyle bir grubun ortaya çıkmasında 1840’larda gelişen gazeteciliğin önemli payı olmuş⁶⁰, özgürlükçülük hareketi, gazetelerin yaygınlaşmasıyla bir politik akım olma yolunda önemli bir atılım gerçekleştirmiştir⁶¹. Batı dünyasında milliyetçi tahayyülü mümkün kılan en önemli unsurlardan biri olan yazılı basının etkisi Osmanlı içerisinde de

56 Süavi Aydın, *age.*, s. 130.

57 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010, s. 187.

58 Süavi Aydın, *age.*, s. 130.

59 Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Doğan Medya Yayınları, İstanbul, 2006, s. 197.

60 Süavi Aydın, *age.*, s. 130.

61 Salim Alan, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basını ve Vakaii Mısıriyye”, *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Güz 2019, s. 47.

benzer bir düşünsel iklimin önünü açmış, ancak bu “tahayyül” yazılı basının kendisi gibi iç toplumsal dinamiklerin bir sonucu değil, Avrupa’dan “ithal” edilerek “bir grup aydın”ın taşıyıcılığıyla yaşam bulmaya başlamıştır.

Bu grup içerisinde üç ayrı eksen bulmak mümkündür: Şinasi’nin Batıcılığı, Namık Kemal’in parlamento ve milli iktisadın oluşturulması taraftarlığı ve Ali Suavi’nin öztürkçeciliği savunan fakat parlamentoyu reddeden Türkçülüğüdür⁶². Osmanlıca yerine Türkçenin kullanılması gerektiği konusunda Ali Suavi’nin görüşünü benimseyen Şemsettin Sami’nin ise 1901’de yayınladığı Kamus-i Türk adlı sözlük, Türkçenin yaygınlaştırılması konusunda bir baş eser olmuştur⁶³. Çok milletli imparatorluk içerisinde pekite itibarlı olmayan bir kelime olan “Türk”ün zaman zaman Namık Kemal’in yazılarında geçtiği görülmekle birlikte, Türklerin en eski tarihlerden beri medeniyete katkıları olduğunun ilk defa altını çizen, Abdülaziz’in askeri okullar nazırı Süleyman Paşa olmuştur. Süleyman Paşa’nın askeri okullarda okutulmak için hazırladığı tarih kitabı, Türklerin Orta Asya tarihinden başlamaktadır. İletişim araçlarının gelişmesi II. Abdülhamit devrinde Osmanlı İmparatorluğuna yansımış, hatta daha öncesinden (1860’larda bile) gazete, vilayet merkezlerinde vatandaşlar arasında birlik kurmak üzere devlet tarafından kullanılmış, İstanbul’da artık karşısına kolayca çıkılamayacak bir ihtiyaç haline gelmiştir. Şinasi’nin, gazetesinde başlattığı açık, veciz Türkçe, gazete tiryakisi olan kişilerin sayısını artırmıştır⁶⁴. Öte yandan ulusu ifade eden kitle anlamında halk ve aydınları ifade eden “münevver” terimleri de bu süreçte ortaya çıkmış ve kültürel alanda bir dönüşüm yaşanmıştır⁶⁵. Kültür Türkçülüğünü, dıştan gelen bazı etkenler de pekiştirmiştir. Örneğin, Rusya’da 1870’lerde Volga Tatarları arasında gelişen bir hareket, İslam dininin reformu ve Tatarların öz kültürlerinin korunması ve anlaşılması şeklini almıştır. 1883’ten itibaren Kırım’da, Bahçesaray’da çıkardığı Tercüman gazetesinde Gaspıralı İsmail Bey bu eğilime yeni bir boyut kazandırmıştır. Gaspıralı, Rusya Müslümanlarının ve Türklerin birleşmesi fikrini “dilde, fikirde, işte birlik” sloganıyla ilan etmekte, bu uğurda İslami bağların bir harç olarak kullanılabileceğini düşünmektedir⁶⁶. Balkan Savaşlarının ardından Yusuf Akçura’nın “Türk Yurdu” dergisinde başlattığı Pan-Türkizm akımı etkili

62 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 96.

63 M. Vedat Gürbüz, “Genesis of Turkish Nationalism”, *Belleten*, Cilt 67/Sayı 249, Ağustos 2003, s. 500.

64 Şerif Mardin, *age.*, s. 96.

65 Arda Odabaşı, “İttihatçıların Halkçılığı ve Düşünsel Kaynaklarından Narodnizm”, *İttihat ve Terakki ve Jöntürkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009, s. 74.

66 Şerif Mardin, *age.*, s. 96.

olmaya başlamış, Türk milliyetçiliği içerisinde aralarında farklılıklar bulunan iki eğilim; Pantürkçülük ve Türkçülük akımları gelişmiştir⁶⁷.

Birincisini daha ziyade ağırlıkla dış Türkler denen Rusya'dan göç eden Türk milliyetçileri savunmaktadır. Bunlar esas olarak geldikleri bölgelerle ilgilenmişler ve imparatorluğun diğer unsurlarının ve ağırlıkla yaşadıkları toprakların kaybedilmesi riskini çok fazla önemsememişlerdir. Temel kaygıları imparatorluğun bekası olan Osmanlı Türkçülerinin ise ana hedefleri, Osmanlı toprakları dışında yaşayan Türklerden çok, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Türk unsurunun kendi ulusal Türk kimliğine ve bilincine kavuşmasıdır⁶⁸. Dış Türklerin yoğunlaştıkları konu; Temelde Osmanlı (ve daha sonra Türkiye) coğrafyasında yaşayan Türklerle siyasi sınırların dışında kalan, özellikle de "Doğu"da, Asya'da Sovyet topraklarında yaşayan Türk dilli toplulukları ortak ırk-kan, kültür ve tarih iddiası temelinde birleştirmeyi arzulayan Pantürkçü bir eğilim olan "Turancılık" olmuştur. Bu açılım II. Meşrutiyet Döneminde gelişen ve İttihat Ve Terakki'nin iktidarı ele geçirmesiyle pekişen Türkçülük Hareketi içinde de önemli bir yer tutmuştur⁶⁹. Ancak yine de Osmanlı döneminde Rusya'dan gelen Müslüman Türk aydınların dışındaki "Türkçülük" konusundaki katkıları Turancılıkla sınırlı değildir. Örneğin; Akçura'nın "Üç Tarzı Siyaset (1904) isimli eseri o dönemde Türkçülüğün manifestosu olarak kabul edilmiştir. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali gibi; okuyan veya 1908 sonrası Rusya'dan kaçarak Osmanlı İmparatorluğuna yerleşen aydınlar, İttihatçı çevrelerin içinde veya yakınında olmuşlar, Cumhuriyetin kuruluşuna da aktif olarak katılmışlar ve Cumhuriyet döneminde özellikle kültürel alanda önemli katkılar sağlamışlardır⁷⁰. Tüm bu düşünsel iklimin oluşumu süreci, bozulan Osmanlı siyasi ve toplum yapısını onarmak amacıyla Batı kurumlarının devlet ve toplum alanına aktarılma yani "Batılılaşma" çabalarının bir sonucudur.

18. yüzyıldan itibaren özellikle askeri alanda başlayan ve daha sonra diğer kurumlara yayılan "Batılılaşma" hareketleri sonucunda (1718-1730 yılları arası "Lale Devri olarak adlandırılan dönemde) matbaanın girmesi ve sonrasında "gazete"nin Osmanlı devleti sınırları içerisinde toplumsal hayatta yer alması birçok farklı düşüncenin basın yoluyla dile getirilmesine neden olmuştur. 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, diğer adıyla "Gülhane

67 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 437.

68 Y. Doğan Çetinkaya, *agm.*, s. 97.

69 G. Göksu Özdoğan, "Dünya'da ve Türkiye'de Turancılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 388.

70 A. Gün Soysal, "Rusya Kökenli Aydınların Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin İnşasına Katkısı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 484.

Hatt-ı Hümayun”un Osmanlı sınırları içerisindeki tüm uyrukları din ve milliyet farkı gözetmeksizin eşit sayması gelişen süreç açısından bir dönüm noktası olmuştur⁷¹. Çöküşe giden imparatorluğu kurtarmayı hedefleyen bu açılımlar idarede merkeziyetçilik, devlet çarkının çağdaştırılması, hukukun ve eğitimin dinden bağımsız duruma getirilerek toplumun Batılılaşması şeklinde batıdan kopya edilen modellerle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır⁷². Ancak “Batılılaşma Hareketleri”nin “tepeden” olması ve tabanda destek bulamaması, istikrarlı bir durumun sağlanmasını engellemiş, Osmanlının kendi güçleriyle kendini yenilemesine olanak tanımamıştır⁷³. Batılı devletlerin bazı iktisadi ve siyasi konularda Osmanlıya baskı yaparak, örneğin 1867’de yabancılara Osmanlı topraklarında gayrimenkul mülk edinme hakkı gibi taleplerini kabul ettirmeleri, Osmanlıyı, iktisat alanında da kendine ait bir yaklaşımdan gittikçe uzaklaştırmıştır⁷⁴. Yapılan islahatlar yerli sanayiye yararlı olmadığı gibi, yerli imalathanelerin karşılayamayacağı ciddi ihtiyaçlara sebep olmuş, iktisadi bağımlılığı artırmıştır⁷⁵. Daha sonra Osmanlıyı Avrupa’ya “kolay lokma” yapan da budur⁷⁶. Osmanlı İmparatorluğu hem çağdaşlaşmaktan hem de teokratik devlet yapısından vazgeçemediği için sistem bakımından bir “kısır döngü” içine girmiş ve bu durum onu adım adım çöküşe sürüklemiştir⁷⁷.

İlginçtir ki Osmanlının reform girişimlerinin hedefi, kozmopolit imparatorluk içinde kaynayan uluslaşma ve ulusal hak talepleridir. İmparatorluğun sonu anlamına gelecek bu uluslaşma sürecini durdurmak, bunun için merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak, merkezkaç her türlü eğilimin önünü almak için yapılan reformlar sonunda, uluslaşmanın önü alınamadığı gibi, bu süreç; Osmanlı’nın temel bileşikleri arasında en ağırlıklı olan Türk bileşekesini dahi etkisi altına almıştır⁷⁸. Bu arada ilk zamanlardan beri sadece özel lisanslara sahip Avrupalılara tanınan imtiyazlı ticaret hakkının, önce

71 Robert Mantran, “Doğu Sorununun Başlangıçları (1774-1839)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, haz. Robert Mantran, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.55.

72 Paul Dumont, “Tanzimat Dönemi (1839-1878)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, haz. Robert Mantran, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 59.

73 Gülten Kazgan, *Tanzimat’tan XXI: Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 30.

74 D. Mehmet Doğan, *Tarih ve Toplum: Toplum Tarihimizin Tarihi Oluşumu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 183.

75 E. Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 466.

76 Gülten Kazgan *age.*, s.31.

77 Murat Çulcu, *Osmanlı’da Çağdaşlaşma-Taassup Çatışması 2. Cilt*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 336.

78 Cengiz Aktar, “Osmanlı Kozmopolitizminden Avrupa Kozmopolitizmine Giden Yolda Ulus Parantezi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 77.

gayrimüslim Osmanlılara ardından 1810 yılından itibaren Müslümanlara da tanınması Türk bileşkesinin iktisadi yaşamda da varlık bulmasının önünü açmıştır⁷⁹. Fakat ekonomik alanın “özel girişim” tarafından yönlendirildiği kapitalizmin, Osmanlının tarihsel geçmişinden getirdiği temel iktisadi yönelimleriyle uyuşmaması da göze çarpan bir husustur. Dolayısıyla, Batı karşısındaki askeri yenilgilere koşut olarak, iktisadi yaşam da bu yüzyılın sonlarına doğru yavaş yavaş Batı devletlerinin yönlendirdiği, dış etkilere bağımlı bir alan haline gelmiştir.

Osmanlı devletini etkileyen dış iktisadi faktörler açısından ortaya çıkan temel görüntü; Avrupa ekonomisinin hammadde kaynaklarına ve yeni pazarlara duyduğu ihtiyacın, Batı etkisinin artmasına ve dolaylı olarak zamanla Osmanlı geleneksel üretiminin zayıflamasına yol açmasıdır⁸⁰. Zira Avrupa ‘da Endüstri Devrimiyle ucuz imal edilen malların Osmanlı topraklarında serbestçe dolaşımı ve Batı’nın özellikle Balkan ülkelerinden ithal edilen hammaddelere rağbet etmesi, 18. yüzyılda Avrupa içinde ve dışında ticari ilişkilerin biçimini değiştirmiş, değişen bu koşullar Osmanlı toplumundaki zirai ve ticari ilişkileri de dönüştürmüştür. Ayrıca, Avrupa’daki burjuvazi sınıfının muadili denilebilecek kesim Osmanlı’da büyük oranda Rum ve Ermenilerden oluşmakta ve bu durum etnik temele dayalı burjuva sınıfı yaratma noktasında bir engel teşkil etmektedir⁸¹. Bütün bunların sonucunda uluslararası pazar için üretim yapılan bir sistem doğmuş ve Osmanlı Devleti, üretim ve ticaret üzerindeki kontrolünü kaybetmiştir⁸². Bu çerçevede, Sanayi Devriminin getirdiği koşullarla birçok coğrafyayı sömürgeleştiren İngiltere’yle imzalanan 1838’deki Baltalimanı Anlaşmasıyla Osmanlı, Avrupa devletler sisteminin bir üyesi sayılma ve siyasal bütünlüğü İngiltere tarafından garanti edilme şartıyla İngiliz mal, hizmet ve insan hareketlerine tüm ülkede serbestçe dolaşım hakkı ve “yerli” tüccarla aynı vergi olanaklarını tanımıştır. Sonrasında ise bu hakları Fransa, İskandinav ülkeleri, bir dizi Alman prenslikleri, Flemenk, İspanya, Prusya ve bazı İtalyan krallıklarına da vermiş ve Avrupa’nın “açık pazarı” haline gelmiştir⁸³. Böylelikle 1810’da “yerli sermaye” yaratmaya yönelik girişimler sekteye uğramıştır. Tüm bu gelişmeler yukarıda da değinilen “devleti kurtarma” nosyonu etrafında odaklanan birçok siyasal fikrin çözüm olarak önerildiği birbirinden farklı siyasal arayışlara da kaynaklık etmiştir. Türkçülük de bu çözüm arayışı içerisinde yer alan akımlardan biri olarak göze çarpmaktadır.

79 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, . s. 14-67.

80 F. Müge Göçek, *agm.*, s. 67.

81 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 28

82 F. Müge Göçek, *agm.*, s. 67.

83 Gülten Kazgan, *age.*, s. 32.

Buna göre 1908 yılının son aylarında, iktidardaki Jöntürk rejiminin uğradığı yenilgilerden başlayarak, İmparatorluktaki bütün halkların kardeşçe bir arada yaşamalarını savunanların, bu düşünceye sırt çevirip Türk ulusunu yüceltmeye doğru yöneldikleri görülmüştür. Balkan Savaşı ertesinde daha da yoğunlaşan bu eğilim sonucunda, bazıları İttihat ve Terakki Komitesi yöneticilerinin de desteklediği birçok milliyetçi kuruluş ortaya çıkmıştır. Tam bir ilerleme içindeki bu milliyetçiliğin iktisadi bir yanı da vardır. Türkiye’nin bağımsızlığını sağlamak için, Avrupa’nın boyunduruğunu kırması ve ekonomisinin çarklarına egemen olmanın araçlarını elde etmesi; Ziya Gökalp, Tekin Alp, Yusuf Akçura gibi İttihatçı rejimin ideologları tarafından da farklı biçimlerde savunulmuştur. Örneğin Akçura 1914 Nisanında konuyla ilgili olarak: “Çağdaş devletlerin temeli burjuvazidir, Türk burjuvazisi, doğal kalkınışında büyük engellerle karşılaşmazsa, Osmanlı Devleti, sağlam ve kararlı bir gelişme sağlayacaktır” demektedir⁸⁴. İttihat ve Terakki döneminde yerli bir sermayedar kesimi yaratma hususunda somut adımlar atılmış, 1913’te yürürlüğe giren “Ulusal Türk Sanayini Özendirme Yasası” çıkarılmıştır. Bu yasayla devlet ve vakıf topraklarının alım-satımını kolaylaştırma vb. girişimler Türk asıllı işadamlarına belirli kolaylıklar sağlamış, Birinci Dünya Savaşı döneminde palazlanan yerli sermaye, ticaret ve hatta sanayi alanlarına yatırım yapmaya başlamış, savaş yıllarında ordunun gereksinimleriyle dolaysız bağlantısı olan bazı sanayi kolları gelişmiştir⁸⁵. Fakat özellikle, 1908 yılında ilan edilen ve İkinci Meşrutiyet olarak bilinen dönem, batılı anlamda düşünce tarzı ve kurumsallaşmanın Osmanlı içerisinde hızla yayılmasını beraberinde getirmiş, ilk Türkçü akımlar da bu dönemde boy göstermiştir. Bu arada önü alınamayan toprak kayıpları da, Osmanlı aydın ve yöneticilerinde ideolojik anlamda bir zihniyet değişikliğinin başlamasına neden olmuştur. Bu dönemdeki uygulamalarda Jön Türklerin önderliğindeki İttihat Ve Terakki belirleyici unsur olmuştur. Bu uygulamalardan biri olan 1908’deki Jön Türk Programında; anayasanın halk egemenliğine dayanması, eyaletlere geniş bir özerklik verilmesi, okullarda temel eğitimin herkese anadilinde ve zorunlu olması, askerlik hizmetinin dinine bakılmaksızın herkes için zorunlu olması ve hatta bir tarım reformunun yapılması yer almaktadır⁸⁶. Ulus devlet kurumlaşmasını yansıtan “yenileşme” atmosferi içinde henüz tam anlamıyla

84 Paul Dumont-François Georgeon, “Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, haz. Robert Mantran, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 264.

85 İbrahim Yalimoğlu, “1876-1923 Döneminde Türkiye’de Bulgar Topluluğu ve Sosyalist Hareketin Gelişmesi”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. Mete Tunçay- Eric Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 135.

86 Fikret Adanır, “Osmanlı İmparatorluğunda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. Mete Tunçay- Eric Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 63.

netleşmiş bir Türk milliyetçiliğinden söz edilememekle beraber, Batıdan alınan kurum ve düşüncelerin toplumun daha geniş kesimlerine yayılmaya başladığı “hareketli” bir dönem söz konusudur ve bu hareketlilik İkinci Meşrutiyetle yeni bir ivme kazanmaktadır.

İkinci Meşrutiyetin en ilginç yönü Osmanlı tarihinde ilk kez düşünen bir toplum manzarası göstermesidir. Aydınlar ve bürokratlar kesimi bir görev bilinci içindedir ve bir soruya yanıt aramışlardır: Bu devlet nasıl kurtulabilir? İlk milliyetçi fikirlerin örgütlenmeye başlaması da bu ortamda başlamıştır. Bu dönemde kurulan ve Türk milliyetçi fikirler taşıyan ilk kuruluş özelliği taşıyan derneklerin ilki 1908’de, Ahmet Mithat Efendi, Akçuraoğlu Yusuf, Rıza Tevfik gibi devlet adamı ve aydınların kurduğu “Türk Derneği”dir. Daha sonraları Prof. Gorlavski, Prof. Martin Hartmann gibi “Şarkiyatçılar”ın yanı sıra İsmail Gasprinski, Mehmet Emin Yurdakul, Hüseyin Cahit (Yalçın), Halit Ziya (Uşaklıgil) gibi Türkçü yazarları da çatısı altında toplayan dernek, kendini siyasi değil, “harsi” (kültürel) ve bilimsel olarak tanımlamış ve bu alanlarda birçok kurslar ve konferanslar vermiştir. Yayın alanında “Türk Derneği” adıyla bir dergi çıkaran dernek 1912 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüş, bu tarihten sonra dağılarak kalan üyeleri Türk Ocağına katılmışlardır. Bunun dışında farklı yerlerde ortaya çıkan ve kendilerine farklı amaçlar belirleyen birçok milliyetçi dernek kurulmuştur⁸⁷. Bu derneklerin dışında 1912’de kurulan, 1918’de yalnızca İstanbul’da 2743 üye ve 28 şubeye ulaşan ve 1932’ye kadar (Cumhuriyet Döneminde de) faaliyet gösteren Türk Ocağı, Türkiye’nin milliyetçilik tarihi açısından bir kilometre taşıdır⁸⁸. Türkçülüğün öncülerinden Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Mehmet Emin Yurdakul, Halide Edip Adivar, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Köprülüzade Mehmet Fuat, Ahmet Ağaoğlu gibi isimlerin yer aldığı ocak, “190 Tıbbiyeli Türk evladı” imzalı bildiriyle kuruluşunu ilan etmiştir⁸⁹. 1912’de patlak veren Balkan Savaşı ve ardından I.Dünya Savaşı ile aynı döneme denk düşen Türk Ocağı, Osmanlı açısından zorlu bir dönemde faaliyet göstermesine rağmen siyasetten uzak durma anlayışını benimsemiştir. Ancak Ocağın bu dönemdeki genel yaklaşımı, bir yandan kültürel vurgusu yüksek bir “Türk Birliği” temasını benimseme, diğer yandan İmparatorluğun Arap, Çerkez, Kürt, Laz vb. unsurlarını, “kavmiyet” iddiasında bulunmadıkları sürece “Türk olarak” kabul etmek yönündedir. Ayrıca Ziya Gökalp gibi bazı üyelerinin İttihat Ve Terakki Fırkasında yer alıyor olmaları, fırkayla ocak arasında ilişkilere de vesile olmuştur. 1920’de faaliyetlerine ara veren ocak

87 T. Zafer Tunaya, bk. *Türkiye’de Siyasal Partiler; İkinci Meşrutiyet Dönemi, Cilt 1*. İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

88 E. Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 120.

89 T. Zafer Tunaya, *age.*, s.43.

üyelerinin çoğu, Mustafa Kemal’in başlattığı “Ulusal Mücadele”de yer almak için Anadolu’ya geçmiştir⁹⁰. Yaşanan tüm bu iç ve dış gelişmeler Osmanlı devlet ve toplum yapısının tarihten süregelen biçiminden bir kopuşu ifade etmekte, parlamenter rejime geçiş bu kopuşun en uç noktalarından birini yansıtmaktadır. Bu noktada 19. yüzyılın sonlarından Osmanlı Devletinin çöküşüne kadar olan süre içerisinde ülke siyasetini belirleyen İttihat ve Terakki Hareketi, Türk milliyetçiliğin gelişiminde “Cumhuriyete hazırlık” evresini teşkil etmiştir.

İttihat ve Terakki; ilk olarak Osmanlı birliği anlamına gelen “İttihad-i Osmani” adıyla, Osmanlının çöküşünü ve istibdadını (baskı yönetimini) durdurmak isteyen askeri tıbbiye öğrencileri tarafından 1889’da İstanbul’da kurulmuş ve aynı yıl içinde “İttihat Ve Terakki Cemiyeti” adını alarak ülke içinde ve dışında birçok şube kurulmasıyla hızla örgütlenmiştir⁹¹. Bu cemiyet, 1865’te kurulan ve sonradan İttihat ve Terakki de de aktif olan bir çok ismin yer aldığı “Yeni Osmanlılar” Cemiyetinin bir devamı da sayılabilir⁹². Ahmet Rıza, İshak Sükutî, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Mizancı Murat Bey gibi “Jöntürk” grubu önderlerinin öncülüğünde; Meşveret, Mizan, Osmanlı, Kanun-ı Esasi, Hak gibi gazeteleri çıkaran cemiyet, 1902 yılında Paris’te yapılan kongreyle; August Comte’çu, pozitivist bir ideolojiyi benimseyen Ahmet Rıza Bey grubunun kurduğu “Terakki Ve İttihat Cemiyeti ve Liberal ve Le Play’ci bir doktrini benimseyen Prens Sabahattin’in kurduğu “Teşebbüs-ü Şahsi Ve Ademi Merkezi Cemiyeti” şeklinde iki gruba ayrılmıştır⁹³. Yapılan genel seçimlerde sivil-asker birçok bürokrat ve aydını içinde barındıran İttihat ve Terakki Partisi, büyük farkla seçimleri kazanmış, 17 Aralık 1908’de parlamentonun açılışı ve anayasanın ilanı ile Osmanlı’da yönetim, fiili olarak meşruti bir nitelik kazanmıştır. Ancak, “Otuzbir Mart Vakası olarak bilinen 12 Nisan 1909’daki ayaklanmayla parlamento bir süre işlevini yitirir, Makedonya’daki Hareket Ordusu duruma müdahale ederek ayaklanmayı bastırır ve İttihatçılar yeniden iktidarı ele almışlardır⁹⁴. Bu olaydan sonra iktidardaki ağırlığını artıran İttihat ve Terakki Fırkası, 1913’ten itibaren tek parti olarak 1918 yılındaki 1.Dünya Savaşı sonuna kadar Osmanlı Devletinin siyasi yaşamını belirleyen güç olmuştur. İttihat Ve Terakki Dönemi, Osmanlının son dönemi olması nedeniyle Türkiye’de ulus

90 Füsün Üstel, “Türk Ocakları”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 264-265.

91 T. Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki,, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi Cilt 3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 51.

92 A. Şerif Aksoy, *İttihat ve Terakki, Nokta Kitap Yayınları*, İstanbul, 2008, s. 12

93 T. Zafer Tunaya, *age.cilt 3*, s. 52.

94 Paul Dumont-François Georgeon, *agm.*, s. 222-224.

devletin başlangış sürecini etkileyen dđnem olmuş, milliyetçi politikalar, bu fırkayla birlikte siyasal alanda gđrđnđr şekilde yer bulmuştur.

Gizli bir cemiyetten açık bir siyasal partiye geçiş, çoğulcu (ve çok partili) bir rejimden teki (ve tek partili) bir rejime geçiş, Osmanlıcı ve “İttihat-ı Anasır”cı (İmparatorluğu oluşturan etnik unsurları kaynaştırıcı) bir ideolojiden, milliyetçi (Türkçü) ve laik bir platforma geçiş, İttihat Ve Terakki’nin 1908’den 1918’e kadar dđzenlediđi dokuz kongrede geçirdiği dđřünsel evrimin ana çizgilerini oluřturmaktadır⁹⁵. Bu değişim, Tđrkiye’nin uluslaşma tarihi açısından Tanzimat ile Cumhuriyet arasındaki bir geçişi de ifade etmektedir⁹⁶. Osmanlıcı ve İttihat-ı Anasırcı niteliğini terk ederek Tđrkü ve milliyetçi bir ideolojiyi benimsemesi 1916’daki kongrede gerçekleşmiştir. Bu kongrede siyasal programda yapılan değişikliklerle dini ve şer-i mahkemeler birbirinden ayrılarak, hukuk ve adalet alanında laiklik ilkesi kabul edilmiştir. Ayrıca sosyal yardım, sağlık işlerine önem verilmiş, milli iktisadı geliştirecek önlemler alınması ve kurumlar oluşturulması kararlařtırılmıřtır⁹⁷. Tđrküluđün benimsemesinde, Balkan savaşları sonrasında, Osmanlıcılık dđřüncesinin bđyđk ölçüde geçerliliğini yitirmesinin de etkisi vardır⁹⁸.

Buna göre, milliyetçilik-garpcılık ilkeleri doğrultusunda, Darülfünun “Muhtariyet”i (niversitelerin özerkliği) ilkesi kabul edilmiş, Milli Musiki, Milli Kütüphane, Milli Arşiv, Milli Filmcilik, Milli Coğrafya Cemiyeti ve turizmle ilgili çeşitli kurumlar ve hareketler faaliyet göstermiştir. Siyaset dışı alanlarda ise Tđrk Gücü gibi spor dernekleri, Tđrk Ocağı gibi milliyetçi ideolojik kültür derneği, parasız sağlık hizmetleri gerçekleştiren, eğitici dersler veren İttihat Ve Terakkiye bağlı kulüplerden bahsetmek mümkündür. Ayrıca Batı takvimi kanunlaştırılmış, “Mdafa-i Milliye” (donanma), “Himaye-i Etfal” (ocuk esirgeme), “Hilal-ı Ahmer” (Kızılay) gibi hayır ve yardım cemiyetleri de fırkanın kontrolü altında faaliyet göstermişlerdir. İktisadi alanda ise fırka temel doktrini olan milliyetçilik gereğince bir milli iktisat siyaseti gütmeye çalışmıştır. Bu alanda bir yandan “yerli malı kullanma”, kooperatifçilik gibi faaliyetler dđzenlenirken öte yandan milli bir banka olarak “İtibar-ı Milli Bankası”nın kurulması sağlanmış ve ekonomik alandaki dernekler desteklenmiřtir⁹⁹.

95 T. Zafer Tnaya, *age, cilt 3*.

96 Mahir Aydın, “İttihat ve Terakki’nin Tđrk Tarihindeki Yeri”, *İttihat ve Terakki ve Jntrler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 64.

97 T. Zafer Tnaya *age, Cilt 3*.

98 M. Emin Elmacı, “İttihat ve Terakki ve Milli İktisat Dđřüncesinin Uygulamaya Geçirilmesi”, *İttihat ve Terakki ve Jntrler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 51.

99 T. Zafer Tnaya *age, Cilt 3*, s. 67.

Daha 1908’den itibaren İttihat Ve Terakki’nin bütün siyasi programlarında; “devletin lisan-ı resmisi Türkçe kalacaktır. Her nevi muhaberât ve müzakerât-ı resmiye Türkçe icra olunacaktır” ifadesiyle Türkçe resmi dil olarak kabul edilmiş ve Arnavutlar ve Suriye-Irak Arapları dil yoluyla Türkleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak Arap ve Arnavutların ayaklanmaları sonunda, 1914’ten sonra, Cemiyetin Anadolu Türklerinin çevresinde biçimlenen bir Türkçülüğe yöneldiği görülmektedir¹⁰⁰. Ayrıca Rusya’nın hakimiyeti altındaki topraklardaki Türklerle ilgilenilmiş, özellikle 1. Dünya Savaşı esnasında bazı Osmanlı subayları Kırım, Türkistan ve Kafkasya’da görevlendirilerek buraların yeniden Osmanlı topraklarına katılması için çalışmalar yapmışlardır¹⁰¹. Esasen, ideolojik olarak, İttihat ve Terakki’nin Türkçülüğü 1912-1913 yıllarında berrak hale gelmeye başlamıştır¹⁰². Ancak, Türkçülüğe giden yolda temel belirleyici faktör Osmanlı’nın, yaşadığı iç ve dış siyasi olaylar sonucunda karşı karşıya kaldığı “olumsuz” gelişmeler olmuştur.

Kendisinin karşısında, parçalanmasını ve dağılmasını isteyen, egemenliği altındaki Hıristiyan halklar ve emperyalist devletlerden oluşan geniş bir koalisyonla uğraşmak zorunda kalmak, Türk ulusal kimliğinin oluşumunu önemli ölçüde etkilemiştir. Ancak özellikle Batılı uluslarla kıyaslandığında tarih sahnesine çıkmakta geç kalan Türk ulusal kimliğinin, bu gecikmedeki temel nedeni Osmanlı Devletinin çok uluslu bir imparatorluk olmasıdır denilebilir. Çokuluslu devlet yapısını korumak için, yöneticiler kendi ulusal kimliklerine aşıktan sahip çıkamamışlardır. Ana amaç dağılan imparatorluğu kurtarmak, onun dağılmasını engellemek olduğu için, “Türkçülük”, çok “geç” dönemde yönetici elitin tercih edebileceği bir seçenek olmuş¹⁰³, dönemin şartları, Osmanlı elitini Türk milliyetçiliğine ve ulus-devlet kurma fikrine adım adım götürmüştür.

Ancak Avrupa’nın kurduğu sisteme katılırken Osmanlı’nın, kendisini dezavantajlı konuma sürükleyen süreci engellemesi söz konusu olmadığı gibi, bu sürece karşı kendini savunması yada yeniden tanımlaması da olanaklı olmamıştır. Bu gelişme, imparatorluğun korunması ve kurtarılmasına farklı çözümler arayışları ve yorumlar getiren ve uzunca bir dönemi kapsayan çeşitli hareketlerin sonunda oluşmuş ve fiili olarak imparatorluğun dağıldığı-çöktüğü bir dönüm noktasına gelinmiştir¹⁰⁴. Bu dönüm noktasında itihatçılar

100 Süavi Aydın, *age.* 1993, s. 178.

101 Kemal Çiçek-Abdullah Saydam, *Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Derya Kitabevi, Trabzon 1999, s. 386.

102 Süavi Aydın, *age.* 1993, s. 179.

103 Taner Akçam, “Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4, “Milliyetçilik”*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 54.

104 Göktürk E. Deniz, “1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi*

kitleleri siyasete katmaya ve toplumsal yapıyı dönüştürmeye çabalamışlar ve Osmanlı ile Cumhuriyet Türkiye'si arasında geçiş sağlamışlardır¹⁰⁵. Bu çerçevede değerlendirildiğinde ise, Mustafa Kemal liderliğine kadar uzanan bir milliyetçi süreklilik oluşmaktadır. İstanbul'un işgaline kadar geçen sürecin İstanbul hükümetleri, Kuvayı Milliye hareketleri ve hatta modernizm karşıtlığı bağlamında Osmanlı'nın var olan geleneksel yapıları ve kurumları, Tanzimat, Jöntürkler, Meşrutiyet ve İttihat Ve Terakki, Osmanlı modernleşme sürecinin bir parçası olmaktadır. Ancak, bunların arasından özellikle İttihat Ve Terakki ideolojik-siyasal mirası nedeniyle önem kazanmakta olup, kendisinden sonraki dönemin Türk milliyetçiliklerinin dayanacağı temelleri tanımlamıştır¹⁰⁶. I. Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı Devletinin yenilgisi ve işgali Türk milliyetçiliği ve uluslaşma süreci açısından son dönemeç olmuştur. Kuvayı Milliye ile başlayan Mustafa Kemal liderliğindeki hareket önce işgale son verme sonrasında ise ulus devleti inşa etme atılımlarını başlatmış ve Cumhuriyetin kurulması ile birlikte Türk ulus-devleti fiili olarak tarihteki yerini almıştır.

Sonuç

Başlangıçta Batı Avrupa'daki tarihsel gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan ulus –devlet ve milliyetçilik zaman içinde dünyanın her yerine yayılarak evrensel bir nitelik kazanmıştır. Zaman içerisinde erken dönem modeli olan “Batı milliyetçiliği” ve geç dönem modeli olan “Doğu veya Gelişmekte olan ülke milliyetçiliği” şeklinde iki ana eksenle şekillenen milliyetçilik, ulus-devlet kurma amacı taşıyan birçok etnik topluluğun benimsediği bir olgu olmuştur. Batı'da yüzyıllara dayanan gelişmeler sonucu şekillenen ulus-devlet modeline karşın Doğulu ulus devletler Batının taklit edilmesi süreciyle şekillenmiştir. Bu iki modelin her ikisine de uymayan Türk uluslaşması ise, sömürgecilik deneyimi yaşamamış büyük bir imparatorluğun devamı olan, köklü bir devlet geleneği özelliği ile Doğulu devletlerden farklılaşırken, sanayileşmemiş ve tam anlamıyla kurumsallaşma anlamında ulus devleti oluşturamamış bir ülke olması anlamında Batılı toplumlardan farklı nitelikler taşımaktadır. 18. Yüzyılda devlet içerisinde başlayan ıslahat hareketleri ve sonrasında, Cumhuriyetle sonuçlanan süreç Türk milliyetçiliği ve uluslaşmasına karakterini kazandıran sancılı bir seyir izlemiştir. Osmanlılık, Pantürkizm, Panislamizm, Tanzimat, I. ve II. Meşrutiyet ve İttihat Ve Terakki Partisi yada Jöntürkler gibi olay ve aktörlerle şekillenen süreçte ortak bir nokta olarak, Cumhuriyet öncesi dönemde kendini milliyetçi olarak tanımlayan akımların

Düşünce Cilt 4, “Milliyetçilik”, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 104.

105 Arda Odabaşı agm., s. 81.

106 Göktürk E. Deniz, *agm.*, s. 108.

hemen hepsinin Osmanlı modernleşme sürecinin ortaya çıkardığı siyasi çelişkilerin mirasçısı olduğunu da belirtmek gerekir. Bu miras, ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısında birtakım yeni düzenlemelere zorunlu kılınan Osmanlı imparatorluğu’nun Avrupa devlet sistemine oldukça dezavantajlı biçimde katılmasını beraberinde getirmiş, öte yandan aynı zamanda Türk modernleşmesi sürecinin koşullarını da hazırlamıştır. Yaklaşık ikiyüz yıla yakın bir “Batılılaşma serüveninden sonra ise çeşitli aşamalardan sonra Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Türkiye’nin uluslaşma süreci kurumsal bir nitelik kazanmıştır.

KAYNAKLAR

- Adanır Fikret, “Osmanlı İmparatorluğunda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. Tunçay, Mete-Zürcher, Eric, Jan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 33-72.
- Afyoncu, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Doğan Medya Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ahmad, Feroz, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. Mete Tunçay- Eric Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 13-32.
- Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.
- Akçam, Taner, “Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4: “Milliyetçilik”*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 53-62.
- Akman, Ayhan, “Milliyetçilik Kuramında Etnik/Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 81-90.
- Aksoy, A., Şerif, *“İttihat ve Terakki”* Nokta Kitap, İstanbul, 2008.
- Aktar, Cengiz, “Osmanlı Kozmopolitizminden Avrupa Kozmopolitizmine Giden Yolda Ulus Parantezi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 77-80.
- Aksoy, A., Şerif, *İttihat ve Terakki*, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul, 2008.
- Aktoprak, Elçin, *Devletler ve Ulusları, “Batı Avrupa’da Milliyetçilik ve Ulusal Azınlık Sorunları*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010.
- Alan, Salim, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basını ve Vakaii Mısıriyye”, *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Güz 2019, s. 46-56.
- Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.
- Aydın, Mahir, “İttihat ve Terakki’nin Türk Tarihindeki Yeri”, *İttihat Terakki ve Jöntürkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 64-68.
- Aydın, Süavi., *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993.
- Balibar Etienne, “İrkçilik ve Milliyetçilik”, *İrk, Ulus, Sınıf*, haz. Balibar Etienne, Wallerstein Immanuel, çev. Nazlı Ökten, Metis Yayınları, İstanbul, 2000, s.50-87.
- Baron, S., Wittmayer, *Modern Milliyetçilik ve Din*, çev. Mehmet Özay, Açılım Kitap Yayınları, İstanbul, 2007.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Bilig, Michael, *Banal Milliyetçilik*, çev.Cem Şişkolar, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2002.

- Bottomore, Tom, *Siyaset Sosyolojisi*, çev. Erol Mutlu, Teori yayınları, Ankara, 1987
- Bulaç, A, *İslam Dünyasında Toplumsal Değişme*, Mehir Yayınları, İstanbul, 1987.
- Chatterjee, Partha, *Milliyetçi Düşünce Ve Sömürge Dünyası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
- Çetinkaya, Y., Doğan, “Orta Katman Aydınlar ve Türk Milliyetçiliğinin Kitleleşmesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 91-102.
- Çiçek, Kemal-Saydam Abdullah, *Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Derya Kitabevi, Trabzon, 1999.
- Çulcu, Murat, *Osmanlı’da Çağdaşlaşma-Taassup Çatışması 2. Cilt*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990.
- Dellanoi, Gil, “Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, der. Leca Jean, çev. Siren İdemem, Metis Yayınları, Ankara, 1998, s. 31-38.
- Doğan, D., Mehmet, *Tarih ve Toplum: Toplum Yapımızın Tarihi Oluşumu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Dumont, Paul, “Tanzimat Dönemi (1839-1878)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, haz. Robert Mantran, çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 59-143.
- Dumont, Paul-Georgeon, François, “Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, haz. Robert Mantran, çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 217-310.
- Elmacı, M., Emin, “İttihat ve Terakki ve Milli İktisat Düşüncesinin Uygulamaya Geçirilmesi”, *İttihat ve Terakki ve Jöntürkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 50-63.
- Engelhardt, E., Philippe, “*Tanzimat ve Türkiye*”, çev. Ali Reşat, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.
- Erözden, Ozan, *Ulus devlet*, Dost Yayınları, Ankara, 1997
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrı Müslim Teba’nın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990.
- Geary, Paul, J, *Uluslar Miti ve Avrupa’nın Kökenleri*, Çev.Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012.
- Gellner, Ernest, *Milliyetçiliğe Bakmak*, çev. Simten Coşar-Saltuk Özertürk-Nalan Soyarı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- 1994, *Milliyetçiliğe Bakmak*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Georgeon, François, “Türk Milliyetçiliği Üzerine Düşünceler, Suyu Arayan Adam’ı Yeniden Okurken”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 23-36.
- Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.

- Göçek, F., Müge, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 63-76.*
- Göktürk, E., Deniz, “1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4, “Milliyetçilik”, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 103-116.*
- Gül, Adnan, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Yurdunda Modernleşme, Milli Kimlik ve Milli Dil”, *Türk Yurdu Dergisi, Cilt 31, Sayı 282, Şubat 2011, s.71-85.*
- Gürbüz, M., Vedat, “Genesis of Turkish Nationalism”, *Belleten, Cilt 67, Sayı 249, Ağustos 2003, s. 495-518.*
- Güvenen, Orhan, “Türkiye Ekonomisi ve Zaman Dinamiğinde Sosyal Sermaye Eksikliği”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi, Sayı 17, Ocak 2001, Ankara, s. 81-87.*
- Hobsbawm, Eric, J., *Milletler ve Milliyetçilik*, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, Ankara, 2010.
- Jaffrelot, Christophe, “Bazı Ulus Teorileri”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, haz. Jean Leca, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s. 54-65.
- Kadıoğlu, Ayşe, “Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 284-292.*
- Kazgan, G., *Tanzimat’tan XXI: Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1999.
- Köker, Levent, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Leca, John., *Neden Söz Ediyoruz?: Uluslar ve Milliyetçilikler*, çev. Siren İdemen, Metis Yayınları, İstanbul, 1998.
- Lybyer A., Howe, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Yönetimi*, çev. Seçkin Cılızoğlu, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Mantran, Robert, “Doğu Sorununun Başlangıçları (1774-1839)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, haz. Robert Mantran, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.7-57.*
- Mağcupyan, Etyen, “Osmanlı’dan Günümüze Toplumsal Sistemimiz ve Çok Kültürlülük”, *Osmanlı’dan Postmoderniteye*, Patika Yayınları, İstanbul, 1997 s. 21-48.
- Mardin, Şerif, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Odabaşı, Arda, “İttihatçıların Halkçılığı ve Düşünsel Kaynaklarında Narodnizm” *İttihat Terakki ve Jöntürkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 69-82.
- Oran, Baskın, 1977, *Az Gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgileri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.

- Öksüz, İskender, *Millet ve Milliyetçilik*, Panama Yayıncılık, Ankara, 2016.
- Özdoğan, G., Göksu, “Dünya’da ve Türkiye’de Turancılık”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 388-405.
- Roger, Antoine, *Milliyetçilik Kuramları*, çev. Aziz Ufuk Kılıç, Versus Kitap Yayınları, İstanbul, 2008.
- Saraceni, Mario, “Back to the 1. Century: How Language is Being Used to Mark National Borders”, <https://theconversation.com/back-to-the-19th-century-how-language-is-being-used-to-mark-national-borders-66357>, 2016/ son erişim tarihi: 15-06-2022.
- Sarıbay, A., Yaşar, *Global Yerel Eksende Türkiye*, der. A. Yaşar Sarıbay, Fuat Keyman, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000.
- Somersan, Semra., *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Soysal, A., Gün, “Rusya Kökenli Aydınların Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin İnşasına Katkısı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 483-504
- Tunaya, T., Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler “İkinci Meşrutiyet Dönemi” Cilt 1*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Tunaya, T., Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki,, Bir Çağın, Bir Kuşakın, Bir Partinin Tarihi Cilt 3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Uzun, Turgay, *Ulus, Milliyetçilik ve Kimlik Üzerine Bir değerlendirme*, Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Sayı 23 Doğu Batı Yayınları, Ankara, Mayıs, Haziran, Temmuz 2003, s. 131-154.
- Üstel, Füsun, “Türk Ocakları”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 263-268
- Baron, S. Wittmayer, *Modern Milliyetçilik ve Din*, çev. Mehmet Özay, Açılım Kitap Yayınları, İstanbul, 2007
- Vergerio, Clair, “Beyond the Nation State”, *Boston Review, USA*, : <https://boston-review.net/articles/beyond-the-nation-state>, May 2021, son erişim tarihi: 15-06-2022.
- Yalimov, İbrahim, “1876-1923 Döneminde Türkiye’de Bulgar Topluluğu ve Sosyalist Hareketin Gelişmesi”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. Mete Tunçay- Eric Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 133-162.
- Yapıcı Utku, *Sovyet Sonrası Coğrafyada Devlet ve Milliyetçilik*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.
- Yılmaz, Aytekin, *Moderninden Postmoderne Siyasal Arayışlar*, Vadi Yayınları, Ankara, 1996.
- Zürcher, E., Jan, “*Milli Mücadelede İttihatçılık*”, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995